

KÜSITLUS

Kas ühtset seto kirjaviisi on tarvis? Kas eelistate q-ga või ülakomaga kirjavilti?

Ühtse kirjaviisi kohta on raske öelda — nii ja naa. Ise arvan tegelikult, et oleks ikkagi vaja kokku leppida. Põhjus on lihtne: nii palju on erinevaid variante, et see tekitab segadust ja mitmeti mõistmist. Vahest ka sõnadest valesti arusaamist. Seda on nii lugejate kui kirjutajate poolt. Sõnade kasutamine vales tähenduses teeb inimesi mõnikord lausa kurjaks.

Kuidas kokkulepet saavutada, see on keeruline, sest Setomaal on palju erinevaid nulke ja see toob palju vaidlusi.

Ülakoma ja q-vaidlus hakkab läbi saama. Mulle istub ülakoma rohkem. See tundub rohkem traditsiooniline. Veel enne kui Võro kirjaviisi leiutati, sai tekstikesi kirjutatud ja on harjumuspärane.

ANNI LAHE

Raamatukogu juhataja, Meremäe

Olen põhimõtteliselt q-de vastu. Kirjutaksin kuulmise järgi, sest kui ma näiteks tõesti ei tea, kui pikalt seal tuleb venitada, siis ei aita ka see q seal mitte. Lõpetaksin sõna näiteks hoopis ülakomaga.

Lugemisel öudselts häirib, kui kuskil on täht vahele jäetud, siis tuleb veel q ja lõpuks ongi tunne: mida ma nüüd tegema pean? Mulle endale meeldib vana kirjaviisi. Mulle meeldib: ma', sa'... Koma lõpetab ära ja ongi nii. Jätaksin eestikeelse kirjavilti, ei tooks teisi asju sisse. Kui on kolmekordne a, siis saab ju pikenduse teha. Kirjutaksin häälduse järgi ja ei mingeid lisasümboleid. Mis ütleb sellele pehmenemise märk, kes ei tea, kui palju seda pehmenemist kasutada?

LAINE LÖVI

Muuseumitöötaja, Rõsna

Ma pole sugugi keeletespetsialist, aga puhtalt inimese seisukohalt võin öelda, et on teatud kohas teksti kergem lugeda, kui need q-d seal taga. Võib-olla pole mul asi selles mõttes selge, mida see ülakoma seal tähendab. Aga kui q, siis läheb hõk-häälik sinna iseenesest lõppu. Samas q kirjavilti mulle eriti ei meeldi. Kui ma õpiks selle selgeks, siis oleksin täitsa rahul ülakomaga. See on ju täiesti harjumuse asi. Tegelikult mulle meeldis Setomaa lehes ilmunud Rápina poisi Aapo Ilvese põhjendus, miks tuleks nendes asjades kokku leppida. Põhimõtteliselt ilma q-deta, aga mingi märk, mis peaks hõk-i tähistama.

RAUL KUDRE

Vallavanem, Värska

Kuismuudu paprõ pääle pand

Kuidas ikkagi seto keeles õigesti kirjutada: kas q-dega või ülakomaga, väikeste ülatähtedega või ilma? Ajaleht toob lugejate ette valiku variante, ettepanekuid ja arvamusi seto kirjaviisi kohta.

Seto Kirjaviisi ettepanekud

Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuringute keskus, Tartu 2006

Esitatavad seto kirjaviisi ettepanekud on Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuringute keskuse nõukogu keeleteadlastest ja seto kultuuri asjatundjatest liikmete koostöö tulemus. Ettepanekud on sõnastanud professor Karl Pajusalu.

Ettepanekute tegemisel on arvestatud senist seto kirjaviisi traditsiooni, tähtsamate seto keelejoonte kirjas väljendamisega vajadust ning üldiseid kirja-keele ortograafia süstemaatilisuse, mõistetavuse ja hõlpsa kasutatavuse põhimõtteid.

Neist lähtekohtadest esimene on see, et kirjakeele märkimisviisi ei saa kunagi olla kõiki keelepeensusi osutav transkriptsioon, vaid see on oma olemuselt ikkagi ühe keele kõneleja kirjaliku suhtlemise vahend, mis kannab ka sümboolseid väärtusi. Kirjaviisi laialdase kasutatavuse tagatiseks on juba olemasolevate traditsioonide arvestamine. Sellepärast tuginevad järgnevad ettepanekud võimalikult palju senistele seto keele kirjutustavadele, ühendades ja ühtlustades nende iseloomulikke jooni.

Järgnevalt esitame kõigepealt kaks võimalikku seto kirjakeele ortograafiat. Neist esimest peame sobivaimaks argitekstidele, teist, mis erineb esimesest ainult mõne lisamärgi või sümboli kasutuse poolest, peame sobivaks õpikirjandusele ning teistele täpsemat ja ilmekamat keele erijoonte markerimist nõudvatele tekstidele.

Lakooniliselt sõnastatud kirjaviisiettepanekutele järgneb kaks lisa. Neist esimene esitab ettepanekute rakendused tekstinäidetena, teine annab ülevaate seto kirjakeele varasemast traditsioonist ning selle seostest siinsete ettepanekutega.

Ettepanek 1.

Kasutada eesti põhitähestikku: Aa Bb Dd Ee Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Rr Ss Tt Uu Vv Öö Ää Üü

Võõrsõnades ja -nimedes kasutada järgnevaid tähti: Cc Ff Qq Šš Zz Žž Ww Xx Yy

Kõrgenenud keskkõrgeid ülipikki vokaale märkida vastava kõrge vokaaliga: **tii** 'tee', **suu** 'soo', **tüü** 'töö'.

Tähte **õ** kasutada ka keskkõrge keskvoakaali kõrgenenud allofooni (nn kõrge **õ**) märkimiseks. Pikk **õõ** kõrgeneb kol-

mandas vältes: **rõõmsa** 'rõõmsa', **võõrit** 'võõraid', lühikese **õ** kõrgenemine sõltub reeglina häälikuümbrusest — see leiab aset nasaalkonsonantide **n** ja **m** ning (varasema) **i** ja **j** ees ning sibilandi **s** naabruses, näiteks **mõni** 'mõni', **õnn** 'õnn', **kõik** 'kõik', **sõa** 'sõja', **sõsar** 'õde', **sõs** 'siis'.

Helituid täishäälikuid märkida tavaliste vokaalidega: **vasik** (fon. **vasik**), **katus** (fon. **katUss**), või (olenevalt sõnast) jätta märkimata: **haltas** 'valutab' (fon. **halUtas**), **olt** 'õlut' (fon. **olUt**).

Lisamärke kasutada kõrisulghääliku ja konsonantide peenenduse märkimiseks:

Apostroofi ehk ülakoma ' kasutada kõrisulghääliku märkimiseks: **kala'** 'kalad', **kae'** 'vaata', **eelä'** 'eile'.

Kaldkriipsuga ' konsonandi peal tähistada konsonantide peenendust: **kutú** 'kutsus', **lauí** 'laulis', **nuó** 'need', **ar'** 'ära'. Konsonantühendis ja kaksikkonsonandil märkida peenendust ainult viimasele konsonandile: **olí** 'oli', **kutú** 'kutsus'.

Sidekriipsuga näidatakse sõnade kokkuhääldust: **olõ-i** 'ei ole', **olõ-s** 'ei olnud'.

Häälikute pikkust märkida eesti kirjaviisi põhimõtete kohaselt, sealjuures sõnalõpulist poolpikka s-i märkides ühekordselt: taivas 'taevas', arvaú 'arvas'.

Konsonantühendites kirjutada hoolimata sõnavältest kõik konsonandid ühekordselt: **lõp-malda'** 'lõpmata', **telse** 'tellis', **pilma** 'pilduma'.

Rakenduspõhimõtted:

Lisamärke ' ja ' kasutada ainult seal, kus need eristavad grammatilist tähendust või aitavad sõna tähendusest aru saada.

Kõrisulghäälikut märkida alati mitmuse nimetavas käändes, nagu **tii'** 'teed', **näio'** 'neiud' ja käskivas kõneviisis: **võta'** 'võta', **küsü'** 'küsi'; muudel juhtudel kasutada ainult siis, kui seda on vaja sõna tähenduse osutamiseks.

Peenendust märgitakse alati tegusõna mineviku vormis mineviku tunnuse funktsioonina, nagu **hírn** 'hirmsus', **tulí** 'tuli', ja tagavokaalses sõnas, kus ta eristab tähendust: **náug** 'näub', **varó** 'varjud'. Viimasel juhul võib silbi eesvokaalust anda edasi ka eesvokaaliga, nagu **kirä'** 'kirjad', **jänõ** 'jänku'.

NB! Kõrisulghäälikut märkivat ülakoma ja peenenduskriipsu ei tohi segi ajada (väärd on kirjutada **var'õ**, **kir'a'** jms)!

Murdeeripärad põhja-, lääne- ja idasetu vahel on vastuvõetavad, kui järgitakse ortograafilisi reegleid. Siiski oleks hea kokku leppida väga sagedaste sõnade ühes häälikulises ja grammatilises kusus, näiteks kas kirjutada **úoo** või **seo** või **sjuo** 'see', **ar'** või **är'** või **um**. Sellise kokkuleppeni saaks jõuda keelesenaril, millele osalevad tähtsamate setokeelsete väljaannete keeleteimetajad.

Ettepanek 2.

Arvestada enamikku esimese ettepaneku põhimõtteid, kuid teha järgmised täpsustused:

Kõrgenenud õ-d märkida punktiga vokaali all: nõna 'nina', mõõtma 'mõõtma'.

Kõrisulghäälikut märkida väikesel ülestõstetud q-ga: **kalaq** 'kalad', **kaeq** 'vaata', **eeläq** 'eile'.

Rakenduspõhimõte:

Nii larüngaalklusiili, konsonantide peenendust kui teisi keelejooni märkida kõigis vormides, kus need tegelikult häälduvad.

Selline täpsem kirjaviis sobib kasutamiseks eriti õppekirjanduses. ■

Tekstinäiteid

1. ettepanek

Hõrna Maafa: kinkalõ kodo kallis om, sõs tahat õks tagasi

„Õt mi latsõ' sammu pitä, jovvasi õks tõistõga, õt saas valgõ't päivä nätä tulõviku Setomaa.“ Niimuudu helävä hümmi sõna'. Kae', Kae' — jo Kasaritsa miis Rāpo Jaan mõtõl tuu pääle, õt pallo Setomaa tulõvikust ja püsümajäämisest om nuuri tetä.

Ma märgoda, õt pallo tä müüdä õs panõki. Õks om nii, õt piirkunna' tahtva ja vajasõ nuuri inemiisi, kiä ummi hüvvi mõttidõ ja päälennakkamisõga olõsi nõuh ello pistü hoitma. Õga Setomaal ka tõistmuudu olõ-i.

Tuujaost, õt elo edesi lääsi, om vāja nuuri inemiisi ja tuujaost, õt naa' noorõ' mõistasi umma ello traditsioonõ pääle üles ehitä, om vāja vannõ, tiidjit inemiisi. Minkõgiperäst või väiga pallo siih Setomaal nätä, kuis traditsiooni' ja kombõ' nigu olõsi alalõ, a olõ-i noid, kiä naid edesi hoias. Kohes külh jääse nuu', kiä piäsi vai saasi Setomaa ello häitsemä lüvvä.

Märgoda, õt tegelikult piät õks peris julgõ olõma, ku nii tagasi tulõ't, esi' tiidmälädä, mis sinno iih uut: kas lämmi tarõ ja leib lavva pääl vai pääväst päivä tüü otsminõ ja hindäle võõra ala pääl pasminõ.

2. ettepanek

Hõrna Maafa: kinkalõ kodo kallis om, sõs tahat õks tagasi

„Õt mi latsõ' sammu pitä, jovvasi õks tõistõga, õt saas valgõ't päivä nätä tulõviku Setomaa.“ Niimuudu helävä hümmi sõna'. Kae', Kae' — jo Kasaritsa miis Rāpo Jaan mõtõl tuu pääle, õt pallo Setomaa tulõvikust ja püsümajäämisest om nuuri tetä.

Ma märgoda, õt pallo tä müüdä õs panõ'ki. Õks om nii, õt piirkunna' tahtva ja vajasõ nuuri inemiisi, kiä ummi hüvvi mõttidõ ja päälennakkamisõga olõsi nõuh ello pistü hoitma. Õga Setomaal ka tõistmuudu olõ-i.

Tuujaost, õt elo edesi lääsi, om vāja nuuri inemiisi ja tuujaost, õt naa' noorõ' mõistasi umma ello traditsioonõ pääle üles ehitä, om vāja vannõ, tiidjit inemiisi. Minkõgiperäst või väiga pallo siih Setomaal nätä, kuis traditsiooni' ja kombõ' nigu olõsi alalõ, a olõ-i noid, kiä naid edesi hoias. Kohes külh jääse nuu', kiä piäsi vai saasi Setomaa ello häitsemä lüvvä.

Märgoda, õt tegelikult piät õks peris julgõ olõma, ku nii tagasi tulõ't, esi' tiidmälädä, mis sinno iih uut: kas lämmi tarõ ja leib lavva pääl vai pääväst päivä tüü otõminõ ja hindäle võõra ala pääl pauminõ.

Vanõbidõ

SARVÕ ÕIO

Vanõbidõ Kogo kirotaja

Seto Kongressi Vanõbidõ Kogo ütine arvamino om, õt seto kiilt tulõs kirja panda' lihtsalt ja säätsidõ mäkega', õt olõs hüä lukõ'. Kirja pandmisõ man tulõ arvõsta', õt minkõ jaos tuu kirotdõdas ja koh mäntse' kirjapandmisõ võimalusõ' omma' — ao-leht, teksti literiirminõ (sõnnu maahakirotamino), täädüskirändüs. Ütesagamatsõst tegemisõga' tohi-i' ar' hää-tä' nulkõ umma kiilt. Arotõdõ vannu, meelst ar' lännü' vai häännü', mitte õgapäävatsidõ töie sõnnu, õt kas om väia nuid vahtsõst pruumi' üles herätä', ku' no' omma' töõsõ' sõna' tulnu' (tiranik = käterätt, klaasikillu' = hõkla', piigli = var'okaetus).

No' sis täpsäbält mõnõ' tähtsäbä' as'a':

1. Mitund ja kakkõhellü nüüdätäs üleväh väiko koma-ga' (latsõ', nuu', kol').
2. Piinüse märk om ülemäne kriips hüält puult kuralõ poolõ (pall'õ, Ton'a, ts'asson, veid'õ).
3. Tagaeitus ar' nüüdädä' (olõ-

Seto kiil ta

Kauksi Ülle

kirjanik

Om vajadus seto keele ütidese kirjapandmise moodu perä suurõmb kui eales innembidi. Nigu hümmisalm ütles et mi latsõ sammu pitä jovvasi iks tõistõga.

Seto kiil om seto kongressidel tunnistõ seto keeles. Tiadlasõ omma tuunu välle terve ria erijuuni, millest või ütsikasjaligult lukõq Võro Instituudi toimõtiste sarjan ilmu-nu kogomikõst. Aga tankõsil ei päseq müüdä q tähega tähistätäväst sõnalõpu kakkõhelüst ehk larüngaalklusiilist. Seo om helü midä eesti keelen para inäp ei olõq, a keeletiidläse omma löõdnü jälgi, et om olnu ka tõsõlpuul Imäjõkõ mitu saandit innembidi. Sõnalõpu kakkõhelü tähistäs mitmust ja tuu om jäännõq kunagidest pikembäst sõnalõpust miä võisõ kõlada umbõs nigu —kak. Väega vana om afrikaat — sõnnu algusõ ts (tsiga, tsaga) ja sõna keskel ollõv ds — (tsõdsõ).

Kui keeletiidläseq kirota-sõq üles seto helüstigu, sõs om tuu piä poolõ pikemb eesti parhilladsõst helüstigust. Joba õ-sid om kats, sõna si-sen korgõ vinne õ mooduline, midä võro kiraviisih om tähistet y-ga ja sõnalõpu õ, miä te-